

С. 98. 54. Ильин М.А.. Русское шатровое зодчество. Памятники середины XVI века. Проблемы и гипотезы, идеи и образы. – М., 1980. – С.124. 55. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. – К., 1985. – С. 326. 56. Boberski W. Op.cit. – S. 311. 57. Paszkiewicz P. W służbie imperium Rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami. – Warszawa, 1999, passim. 58. Sienkiewicz H. Cerkwie w krainie kościołów. Prawosławne świątynie na Mazowszu. – Warszawa, 2006. – S. 159. 59. Rymaszewski B. Klucze ochrony zabytków w Polsce. – Warszawa, 1992. – S. 47.

УДК 711

К. Земсрот

Технічний університет Відня, Австрія

КАРТИНА МІСТА В ДЗЕРКАЛІ МІНЛИВИХ ЕКОНОМІЧНИХ, СВІТОГЛЯДНИХ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ

© Земсрот Кляус, 2010

На основі ретроспективного аналізу продемонстровано різні концепції формування міських просторів. Показано їх значення для розвитку нової міської ідентичності.

Ключові слова: містобудування, громадські простори, місто, архітектура.

In the article on the basis of retrospective analysis different conceptions of forming of municipal spaces are shown. Their value is shown for development of new municipal identity.

Keywords: town-planning, public spaces, city, architecture.

Постановка проблеми

Стан урбанізації та сформованість міста (міська мозаїка)

До феномену міста, а особливо європейського, впродовж усіх епох належить різноманіття його функцій. Місто має як адміністративне, так і політичне завдання, відіграє важливу роль у розвитку мистецтв, релігій та економіки, відображає соціальні умови суспільства [1]. Міста постійно змінюються, і ця зміна відбувається в екстремальних умовах, повільно чи швидко, еволюційно чи стрибками, непомітно чи драматично. Впродовж століть аж до початку промислової революції ці зміни зумовили розвиток розмаїття архітектурних форм та вражаючих містобудівних ансамблів [2].

З індустріалізацією, що розпочалася у XVIII та XIX століттях та продовжилася у XX–XXI століттях – епоху цифрових технологій – міста зазнали незваної до того зміни структури, яка залежно від стану економіки прискорила їх розвиток або зумовила їх повну стагнацію. Окрім того, позначилася ще одна перспектива у розвитку міста – його значення для формування інформаційного суспільства [3]. У процесі постійних змін місто набуло особливих властивостей, на яких тепер ґрунтується його основний потенціал.

Основною характеристикою міста, яке відрізняє його від агломерації будинків, є урбаністична структура. Урбаністика є (за Зібелем) витонченим, інтелектуалізованим та відстороненим способом життя, розділенням громадського та приватного просторів, роботи та дозвілля. Урбаністика є з цього погляду співвідношенням внутрішніх взаємин між фізичною близькістю та соціальним дистанціюванням, між щільністю заселення та відчуженням [4]. Гойзерманн та Зібель визначили цю якість міста так: урбанізація є особливим способом існування міста, яке у перспективі буде звільнене: від тиску природного середовища, політичного панування, соціального контролю та непередбачуваності [5].

Така «жива» урбанізація не може бути «налаштованою» за допомогою Інтернету, натомість вона потребує відкритих міських просторів, які уможливають зоровий контакт «очі в очі». Міські простори належать тим самим до основної складової кожного міста, хоча при цьому можуть відрізнитися їхні значення, важливість розташування, самотність внаслідок різноманіття функціональних та формуючих чинників. Незважаючи на це, геометрія міських просторів характеризується дивовижною простотою.

Цим можна пояснити, наприклад, що відбудова Потсдамер Пляц у Берліні після падіння берлінської стіни у 1989 р. не викликала жодних дискусій. Регенерація цієї частини міського простору стала спогадом про урбанізаційні процеси напередодні руйнувань 1944–1945 років.

Проте у XX та XXI століттях сформувалися ще одна важлива якість міста, яка полягає у відношенні мешканців до міського простору. Цей новий феномен заслуговує на увагу та спонукає до роздумів. Наприклад, у дискурсивній книжці «Занепад та кінець суспільного життя, тиранія інтимності» Річард Зеннетт [“Verfall und Ende des öffentlichen Lebens, die Tyrannei der Intimität“ von Richard Sennett] ставить запитання: «Якими невизначеними є міські простори в містах насправді, щоби можна було реагувати на економічні та суспільно-політичні зміни в сенсі успішного розвитку?»

Цю проблему обговорюють не лише у колах фахівців, але й також у громадській дискусії, констатуючи, що культивування міських просторів повинна стати обов’язковою, якщо європейське місто хоче бути збереженим. Оскільки міські простори є: результатом та виразом певних соціальних відносин; результатом свідомої та несвідомої просторової і естетичної уяви; результатом та виразом різної мети використання.

Постановка завдання

Метою статті є аналіз історичних прикладів розвитку міських просторів та формулювання проблем та перспектив їх розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Матеріали статті ґрунтуються на результатах аналізу досліджень з галузі містобудування провідних європейських вчених; також стаття є результатом роботи автора над темою функціонування та трансформації міських просторів.

Обговорення проблеми

1. Місто із своїми мінливими, економічними, світоглядними та суспільно-політичними тенденціями

Категорія міського простору стосується як історії міста, так і його майбутнього. Бо створення міського простору – нескінченний процес, який в історичному сенсі не є випадковим. Місто є власне результатом дії суспільних сил.

Перш ніж змінні тенденції, якими наповнені міські простори, розглянути детальніше, необхідно пояснити таке поняття, як «простір» та його значення для формування міста.

Під поняттям «простір» ховаються багатогранні, часто нечіткі значення; тобто, якщо фізик визначає простір як безконечний, безцільний та без ознак, гомогенний та ізотропний простір, то містобудівник розуміє під тим самим поняттям обмежену ділянку простору із властивостями та впливами, які мають своє цільове призначення [7].

Міський простір може виникнути шляхом: визначення меж, переміщення, викривання певного будівельного об’єкта; маркування, активізації та накреслення місцевості. Проте найкращими є два види: визначення меж та маркування [8].

На протипагу до простору вищого порядку, який ніколи не може бути місцевістю, місцем перебування та обмеженістю, міський простір є вільно визначеною ділянкою всередині забудованого поля для перебування людей. Духовну причину зміни форми, значення та важливості розміщення та формування міських просторів ми можемо спостерігати в ретроспективі історії міст Європи аж до часів стародавньої Греції.

Цікаво, що індійські, месопотамські та єгипетські культури не мали ні політичних, соціальних, ні психологічних передумов, які зробили б необхідною потребу у вільному, усім громадянам доступному просторі для перебування, для спілкування. Лише із розвитком форми життя та демократії древніх греків та нових відносин між містом та індивідумом став вільний, публічний міський простір, агора – як місце зборів – вимушеною необхідністю [9].

У грецькому місті агора була центральною площею. До агори належали не лише криті холи, які використовували для торгівлі, але й також будівлі для різних заходів та храми. Поверхня площі, на якій були виставлені також вівтарі та статуї, залишалася вільною для особливих заходів. Такий принцип розміщення може бути охарактеризований як вільно-ритмічна композиція [10].

У зв'язку з впровадженням Гіподама ортогональної системи вулиць у міське планування агору утворювали так, що не забудовували кілька кварталів [11]. План відбудови Мілету після зруйнування його персами у 479 р. до н.е. демонструє вражаючу регулярність. У цьому плані «гіподамовий порядок» вперше було реалізовано повною мірою. В центрі групуються громадські будівлі, такі, як агора, театр, стадіон та торгові споруди із прилягаючою забудовою площ та схилів для житлових будівель. Тут вперше було застосоване логічне освоєння растрів, що значно вплинуло на розвиток структур та просторову якість міст [12].

Функції грецької агори відповідають римському форуму. Планування Форуму Романум стало унікальним внеском римлян у розвиток містобудування. Натомість каструм із осями головних вулиць, що перпендикулярно перетинаються – Кардо (віа преторія) та Декуманус (віа принціпаліс), який спочатку використовувався лише як фортифікаційне укріплення (військовий табір), став надзвичайно важливим для закладки міст римських часів. Прикладом цього є місто Тімгат (100 р. до н. е) у Північній Африці, збудоване воїнами як мала, однорідна прямокутна містобудівна структура із форумом, ареною та лазнями в центрі. Згодом відбулося перетворення військового табору на місто середньовіччя із церквою та ратушею в центрі [13].

Особливий приклад являють міські простори історичної Італії, де місто та релігія були надзвичайно тісно пов'язані. Пьяцца дель Кампо у Сієні, наприклад, виросла із середньовічного міста. Над площею височіє висока вежа готичного Палаццо Публіко, який мав оборонні функції та своїми 102-метровими розмірами випромінює понад 700 років муніципальну самовпевненість.

Двічі на рік на Пьяцца дель Кампо відбуваються знамениті Корса дель Паліо – кінні перегони, які беруть спочаток із середньовічних часів. Центр міста тоді перетворюється на сцену [14, 15]. Для міських просторів у середньовіччі діяв принцип ритмічного розміщення та формування закритих структур просторів, хоча при цьому створювалося своєрідне просторове напруження [16].

Чи це є, наприклад, типове середньовічне просторове напруження, яке робить міський витвір мистецтва – Площу Святого Марка у Венеції – таким своєрідним та привабливим? Чи це є знамениті мистецькі пам'ятки, однорідне архітектурне обрамлення, розташоване біля води, або це є навіть міф міста? Як і більшість площ країни, Площа Святого Марка завдячує своїй чарівності комбінації мистецько-історичних якостей та інтенсивного використання. Її специфічна атмосфера пов'язана насамперед з поділом поєднаних між собою двох різних міських просторів у формі латинської «L». Обидві частини площі є своєрідним святковим передпокоем та вишуканим салоном міського простору [17].

Лукка в Тоскані являє собою особливо наочний приклад незмінності/непорушності міського простору. Площу амфітеатру в Луцці було споруджено із решток існуючого римського амфітеатру. Навколишні будівлі стоять там, де колись були глядацькі яруси. Колишня арена стала ринковою площею [18].

Якщо ми глянемо на північ через Альпи, то і там у пізньому середньовіччі існували важливі центри розвитку міст. Нордлінген є прототипом ідеального типу розвинутого середньовічного імперського міста. У внутрішньому овалі межа старого міста із його центральною ринковою площею визначається далі через готичну парафіяльну церкву Святого Георгія (1505 р.) із 89-метровою вежею, ратушею та будівлею для балів. Ця тріада основних пунктів визначає домінуючий елемент міського простору та демонструє, як світоглядні та суспільно-політичні маніфестації впливають на картину міста аж до сьогодення [19].

З розвитком ренесансного містобудування сформувався ідеал геометрично правильної та незабудованої площі. Прикладом цього є Пальманова – мале місто у Венеції, яке слугувало військовим форпостом Венеціанської Республіки. Міські межі утворює дев'ятикутник, тоді як центральна площа восьмикутна у плані. Місто відповідало всім вимогам щодо захисту. Восьмикутна Велика П'яцца була незабудованою площею. Триповерхова забудова як куліси охоплює площу. Середину Великої площі акцентує лише маленький монумент, над яким майорить щогла із прапором. Фортифікаційна функція Пальманови має водночас мистецько-історичну цінність, бо споруда тим самим належить до небагатьох реалізованих ідеальних міст ренесансу [20].

На цьому етапі розвитку містобудівельний простір витісняється із архітектурної просторової структури. Міський простір стає самоціллю [21]. Площа у добу Ренесансу підпорядкована метричному принципу розміщення. Строга геометрична форма площі замінюється згодом у епоху бароко змінним, орієнтованим на широкі простори середовищем; площа стає ієрархічно створеною, симетрично розміщеною цілісністю.

Важливим принципом формування простору у епоху бароко є, як нам це показує приклад Площа Святого Петра в Римі, домінування головної будівлі, що визначає основну вісь площі. Як розпростерті руки охоплюють колонади Берніні (1656–1667 рр.) цілковито сформований відкритий простір. В середині міської площі – центральному місці для зібрання віруючих – стоїть античний обеліск [22].

Часто міські простори акцентують за допомогою пам'ятника. На Капітолійській Площі у Римі, яка, як відомо, отримала свій сьогodнішній вигляд завдяки Мікельанжело та папі Павлу III, знаходиться пам'ятник не папі, а античному цезарю Марку Аврелію – церковний повелитель віддає шану античному володарю.

Ганзейське місто Люнебург, засноване Генріхом Левом у ранньому середньовіччі завдяки спорудженню солеварень відіграє провідну роль серед в північно-німецьких ганзейських містах. Завдяки новим багатствам надовго змінюється обличчя міста. Навколо церков та ратуші виникають міські простори та насамперед будинки міщан із своїми знаменитими фронтонами із випаленої цегли, які надають міському простору нову, далекосяжну просторову якість. На відміну від тенденцій в Італії, тут простежується принцип відокремлення міських просторів з ринковою площею навколо ратуші від церковних площ навколо церков [23].

Інші зміни відбуваються в місті Кітцбюгель, яке переживало економічний розквіт у XVII ст. завдяки копальням міді та срібла. Економічне багатство сприяло швидкому розвитку бюргерського міста із просторими ремісничими будівлями [24].

Розглянемо Австрію, зокрема Зальцбург. Біля підніжжя Монашої гори вражають міські простори Резидентської, Капличної та Соборної площ навколо собору, які у XVII та XVIII ст. були духовним та релігійним осередком міста. Впродовж двохсот років ці простори залишалися без змін і стали основною принадою Зальцбургських фестивалів [25].

У 1573 р. Філіп II в Іспанії видав один з перших законів про планування міст, яким було регламентовано порядок формування нових населених пунктів у завойованих колоніях Америки. Як показує план для Сантьяго дель Леон (сьогodнішній Каракас), на основі цього закону про планування міст було визначено двовимірну основну структуру з центром П'яцца. Розміщені на цій центральній площі земельні ділянки передбачалися для церковних та громадських будівель. Прилягаючі до них у шаховому порядку будівельні майданчики давали можливість розширення розпланування міста в усі боки [26].

Майже 250 років після того французький офіцер Лянфан (L'Enfant) розробив на основі цього базового зразка свій конкурсний візирець для нової столиці Вашингтон. Шляхом введення діагональних вулиць в ортогональний зразок він усунув у цьому растровому принципі багато монотонного. Будинок конгресу у Вашингтоні як центр демократично обраних народних представників, Білий дім як резиденція обраного народом президента та Вашингтонський меморіал як історична основа є трьома найважливішими елементами американської конституції та також відображені в плані міста для нової столиці Сполучених Штатів Америки [27].

2. Спустошення громадських просторів

У XIX ст. у багатьох європейських містах зносяться фортифікації. У грудні 1857р. цісар Франц Йосип I у рукописному документі зазначив, що необхідно знести фортифікації центральної частини Відня. Він почав свій рукопис словами: «Це моя воля, щоби розширення міста Відень розглядалося по можливості із врахуванням відповідного сполучення його із передмістям». Вже у 1859 р. цісар схвалює генеральний план розширення внутрішнього міста. Цей генплан є надзвичайно цікавим, оскільки на формування зони кільцевої дороги із відомими громадськими та приватними будівлями істотно впливали будівлі військові. На обох плацдармах на північному сході старого міста через дунайський канал військові отримали важливу територію забудови для спорудження казарм. Завдяки цим позиціями військові тримали під контролем усе місто. Крім того, віденська кільцева дорога отримала на вимогу військових полігональну структуру, а не кільцеву, та надала тим самим військовим можливість відкритого поля обстрілу [29].

Стилістично продуманий та створений Гауссманном як цілісний мистецький витвір громадський простір у Парижі (Єлісейські Поля) чи прокладання Кільцевої дороги у Відні є безперечно однією з тих причин, які, спонукали Адольфа Лооса чи Отто Вагнера висловити свої провокативні ідеї для нової, сучасної архітектури. Лише із цієї причини можна зрозуміти також просторові візії, як їх у найекстремальніший спосіб представляв згодом Ле Корбюзьє. У візіях Ле Корбюзьє немає більше жодних прокладених вулиць та площ. Всезагальна відкритість стала метою, будівлі освітлюються зі всіх боків. Світло є гігієною, є здоров'ям, докільця будинку є озелененням; де приватне, а де суспільне – вже більше не можна тут визначити. Новим стало те, що міський простір виявився залученим до природного простору. У проекті висотного будинку Ле Корбюзьє для Парижу, наприклад, міський простір перегікає повністю у докільця з нівелюванням простору – просторова порожнеча – місто без простору [30].

У 1960-ті та 1970-ті роки розпочалася короткочасна, як здавалося, ймовірна зміна парадигм.

Багато міст вивільнили свої площі, оголили свої вуличні простори та все більше і більше цілі міські системи були регенеровані та оздоблені. Проте цей розвиток не був жодним наслідком креативних інновацій, а мав на меті наведення порядку.

Протилежні міркування, як повинно розвиватися місто, є характерними для сучасної ситуації. З одного боку, пропагується світова глобалізація просторової діяльності та просторової децентралізації, тобто відхід від контексту місцевості, екстремальна індивідуалізація та повернення до приватної сфери. З іншого боку, незважаючи на такі прогнози, вимагають непорушності міського простору.

3. Формувати місто – це по-новому обґрунтувати місце міських просторів

Ґрунтуючись на тезі, що громадські простори є невід'ємною частиною міського життя, важливим є підвищити активність існуючих та планування нових міських просторів [31, 32]. Тобто мова йде про створення мережі різних, нейтральних міських просторів. Мережа громадських площ могла би бути передумовою для нової урбанізації, причому найважливішими повинні стати такі позиції:

1. Нова урбанізація повинна сприяти ідентифікації міщан зі своїм містом:
 - (місто як батьківщина).
2. Нова урбанізація слугує інсценізації напівсуспільного та суспільного життя
 - (місто як сцена).
3. Урбанізація має компенсувати суспільні недоліки
 - (місто як майстерня) [33].

Окрім, як реструктуризувати існуючі міські простори? У Барселоні, наприклад, було створено наприкінці режиму Франко у 1975 р. сучасні простори у формі площ, паркових насаджень та цілих пасм вулиць як частини великомасштабних просторів відновлення міста [34]. Площа Пальмери є одним із вдалих прикладів реалізації усієї програми. В одному із непримітних кварталів новобудов новий міський простір демонструє зразкову інтеграцію та нову інтерпретацію сучасного мистецтва в суспільному просторі. Акцентом цього утворення є велетенська скульптура американського митця Річарда Серра [34, 35]

Над Форумом Бобур у Парижі домінує споруджений у 1977 році Центр Помпиду – музей сучасного мистецтва світового рівня, який притягає до себе щорічно мільйони відвідувачів. Це стосується також і міського простору перед Центром. Будівля Центру Помпиду сама, як велетен-

ський лайнер завдовжки 188 метрів, завширшки 49 метрів та заввишки 42 метри є залізобетонним каркасом, який демонструє довіру до сучасної техніки [36].

Цілком інакше виглядає Місто Науки Цукуба в Японії. Тут репрезентовано міський простір в центрі як мистецький витвір. Центральна площа поєднує знаменитий мотив з бруківки Капітолію в Римі з елементами японської садової архітектури. Цей особливий міський простір має експериментальний характер, бо в Японії не має жодної традиції громадських міських просторів, однак він показує, як можуть бути застосовані історичні зразки, які утворюють ідентифікацію для працюючих тут людей [37, 38].

Цілком інший шлях був запропонований при формуванні Музейної площі Брегенца. Нова Музейна площа та міський пункт зустрічей Брегенца сформовані як міський (вільний) простір, на якому вміло інтегрується на тогочасній естетиці історична атмосфера [39].

Осереддям Рокфеллер Центру у Нью-Йорку (1931–1949 рр.) є Пляза. Виразні зміни просторів починаються на П'ятій Авеню. Через зелені насадження відкривається доступ до розміщеної нижче рівня вулиць площі, яка взимку функціонує як ковзанка, а влітку як кафе-сад. Міський простір для відпочинку, короткотривалих релаксацій як контрапункт для напруженої виробничої діяльності у прилеглому до нього Мангеттені [40].

Представлення міських просторів доцільно завершити на прикладі Музейного центру у Відні, який лише недавно був відбудований і демонструє нові можливості міста та який внаслідок своїх різноманітних функцій нарешті повинен ще раз довести: наскільки змінюється вигляд міста, настільки стають можливими нові міські якості.

Запроектовані Ерляхом у 1721 році як цісарські стайні приміщення було неодноразово перебудовано. У 1864 році вони стали частиною проекту цісарського форуму Готфріда Земпера, після Другої світової війни вони належали до території міжнародної Віденської ярмарки. У результаті перемоги у відкритому конкурсі фірми Ортнер та Ортнер цей простір був перетворений на музей та культурний центр. Потенціал цих вільних площ перетворив всю музейну площу на новий міський простір, який приваблює сьогодні населення міста, відвідувачів музеїв та туристів [42].

Висновки

Сьогодні найважливіше питання функціонування міських просторів полягає у знятті конфронтації з формуванням нового образу міста, породженого процесом урбанізації. Протягом двох тисяч років будь-які зміни образу міста були продиктовані вимогами можновладців, військових, релігійних діячів. Проте потроху ці впливи змінюються. ХІХ та ХХ століття – періоди надзвичайно складні з огляду на стрімку промислову революцію, а також на наслідки світових воєн, не внесли суттєво нових якостей у розвиток міста. Проте у цей час були підготовлені передумови для формування нових якостей міста на інтелектуальному та мистецькому рівнях.

Сьогодні можна вирізнити дві надзвичайно важливі особливості розвитку міських просторів. Перша лежить в архітектурно-мистецькій площині. Щодо цього аспекту йдеться про сучасні міські простори, які, подібно до грецьких площ, формуються на основі принципів відкритості та свободи, яку не могли розвинути середньовічні площі чи площі часів Ренесансу або бароко.

Виникає припущення, що формування сучасних міських просторів – подібно як творення старогрецьких громадських просторів – було визначене в основному шляхом особистої свободи користувачів, свободи, яка відобразилася у демократичній самосвідомості громади.

Є і друга особливість. Сучасні міські простори більше не мають функцій виконавської влади усіх видів, а є місцями зустрічей для “вільних людей”, для мистецтва, розваг, відпочинку та спілкування.

Ці нові якості громадських просторів, здається, являють собою кінцеву точку нового розвитку – міські простори ХХІ століття стають все більше житловими просторами, як це показав останній приклад музейної території у Відні.

Які ж перспективи цього процесу?

- Можна очікувати, що нове ставлення до навколишнього середовища створить нову якість та стане очевидним, що міські простори та будівлі можуть творити ідентичність.

- Загальнодоступність громадського простору повинна бути непорушною. За цією тезою виникає потреба розвитку нових просторів для будівництва і для користування.
- Сьогодні відбуваються процеси глибокого переосмислення наших уявлень стосовно міста, що приведе до подальшого переосмислення ролі міських просторів [43].

1. *Wüstenrotstiftung (HG: stadtmachen, eu. Urbanität und Planungskultur in Europa. Ludwigsburg 208. – S. 5.* 2. *Franz Pesch: Urbanität im Wandel. In: Ingeborg Flagge, Franz Pesch (Herausgeber): Stadt und Kultur, Wuppertal 2001. – S. 9.* 3. *a.a.O. 2. – S. 8.* 4. *Walter Siebel: Verfallgeschichten, Stadtentwicklung und Zukunft der Stadt. In: Ingeborg Flagge, Franz Pesch (Herausgeber): Stadt und Kultur, Wuppertal 2001. – S. 55.* 5. *Häusermann H., Siebel W.: Urbanität als Lebensweise. Zur Kritik der Ausstattungskultur in: Information zur Raumentwicklung, Bundesamt f. Bauwesen u. Raumordnung (1992 H.1.S.33).* 6. *Richard Sennett: Verfall und Ende des öffentlichen Lebens, die Tyrannei der Intimität Frankfurt 1986. – S. 15 u. 16.* 7. *Rudolf Wienands: Grundlagen der Gestaltung zu Bau- und Stadtbau. Basel, 1955. – S. 83.* 8. *a.a.O. 7. S. 84–85.* 9. *Klaus Semsroth: Grundlagen der Stadtraumgestaltung in Wien, Stadtraum, Stand der Dinge: Wien 1992. – S. 12.* 10. *Wolfgang Rauda: Raumprobleme im europ. Städtebau, München 1956. – S. 98.* 11. *Konrad Lässig, Rudolf Linke, Werner Rietdorf, Gert Wessel: Strassen und Plätze. München 1968. – S. 27.* 12. *Hartmut Hofrichter: Stadtbaugeschichte. Von der Antike zur Neuzeit, Wiesbaden 1959. – S. 37.* 13. *a.a.O. 12. – S. 45.* 14. *Frank Maier-Solck, Andreas Gräter: Europäische Stadtplätze, München 2004. – S. 515.* 15. *Heinz Coubier: Europäische Stadt- Plätze. Köln 1985. – S. 11.* 16. *a.a.O. Wolfgang Rauda: S.10.* 17. *a.a.O. 14. – S. 44.* 18. *Spiro Kostof: Die Anatomie der Stadt, Frankfurt 1993. – S. 172.* 19. *Brockhaus Enzyklopädie Band 13, Wiesbaden 1971; 20.a.a.O. 14. – S. 53; 21.a.a.O. 16. – S. 98.* 22. *a.a.O. 16. – S. 98.* 23. *Lüneburg, Grasberg 2001; 24. Kitzbühel: Österreich Lexikon, Wien 1967.* 26. *Salzburg a.a.O. 24. 27. Leonardo Benevole: Die Geschichte der Stadt, Frankfurt 1983, S. 687.* 28. *Rudolf Wurzer: Skriptum: Geschichte des Städtebaus; Die Gründung neuer Städte, Wien 1989.* 29. *a.a.O. 27. Skriptum: Geschichte des Städtebaus; Entwicklung des Städtebaus und der Raumplanung im 19. Jahrhundert, Wien 1989; 30. Le Corbusier: Städtebau, Berlin und Leipzig 1929. – S. 203–205.* 31. *a.a.O.29. – S. 244–245.* 32. *Hans Joachim Aminde (Hg.) Plätze der Stadt: Klaus Humpert: Die Lust am Stadtraum, S. 30–43, Stuttgart 1984.* 33. *Thomas Sieverts: Zwischenstadt: zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land, Braunschweig; Wiesbaden 1997. – S. 27, Bauwelt Fundamente 118;* 34. *Klaus Humpert: a.a.O. 31. 36. Peter Dertli, Jörg Esefeld, Pierre Kreis: Neue Stadträume in Barcelona, Zürich 1991. – S. 8–30.* 37. *a.a.O. 34. 38. a.a.O. 14. – S. 124, 125.* 39. *a.a.O. 18. – S. 182.* 40. *a.a.O. 14. – S. 116.* 41. *a.a.O. 14. – S. 150.* 42. *a.a.O. 18.. – S. 183.* 43. *www.slovenia.info/de/arhitekturne-znamenitosi/Tartini Platz.*